

فصلنامه علمی تخصصی اسلام پژوهان
سال دوازدهم، شماره سی و سوم، بهار ۱۴۰۴

روش‌های عملی جهت‌یابی و طریقه به دست آوردن قبله و احکام فقهی آن

علی حاجی جعفری*
محمدحسن حاجی جعفری**
فائزه سلطانی***

چکیده

قبله مکانی است که در پایین بیت المأمور قرار دارد که به دستور خداوند، حضرت آدم علیه السلام شروع به ساخت آن کرد و در زمان حضرت ابراهیم و فرزندش حضرت اسماعیل علیه السلام تکمیل و بازسازی شد و زمانی که پیامبر صلی الله علیه و آله به رسالت مبعوث شد خداوند دستور داد تا مسلمانان رو به آن کرده و به عبادت و بندگی پروردگار خویش بپردازند، از این جهت قبله در بیشتر احکام اسلامی همچون نماز، طواف، ساخت مسجد، دفن مردگان، ذبح حیوانات اهمیت دارد و عبادتی که پشت به قبله باشد مورد قبول پروردگار نبوده و مردود می‌باشد. هدف و ضرورت پرداختن به آن به این جهت است که ملت‌های جهان بدانند مسلمانان یک قبله بیشتر ندارند و همه مسلمین در هر جای جهان باشند باید رو به آن قبله نماز بخوانند و آن هم خانه کعبه است. و این پژوهش بر آن است تا با بررسی جهت‌یابی قبله و طریقه به دست آوردن آن و احکام فقهی‌اش که به صورت تفصیلی و توصیفی و به وسیله کتابخانه‌ای کار شده و دیدگاه فقه‌های متقدم و متاخر را بازگو کرده در نتیجه با انواع و روش‌های مختلف به تعیین جهت قبله پرداخته شده است.

واژگان کلیدی: قبله، جهت‌یابی، قبله‌یابی، جهت‌یابی قبله، کعبه، احکام فقهی، روش‌های عملی.

*. دانشجوی دکترای فلسفه حقوق، دانشگاه باقرالعلوم علیه السلام قم؛ و طلبه سطح چهار حوزه علمیه قم.

** . طلبه سطح ۳ حوزه علمیه یزد و استاد حوزه علمیه یزد.

***. دانش‌آموخته کارشناسی اقتصاد صنعتی دانشگاه یزد، دانش‌آموخته سطح سه تعلیم و تربیت اسلامی جامعه الزهراء علیه السلام قم.

مقدمه

در اسلام، قبله به سمتی گفته می‌شود که مسلمانان رو به آن نماز می‌خوانند. جایگاه و اهمیت قبله در فرایض شرعی مسلمانان موجب شده تا قبله‌یابی در کانون توجه دانشمندان مسلمان قرار گیرد. شناختن و مشخص کردن قبله شرط ضروری در پنج مقوله شرعی و واجب شامل: نماز، طواف، ساختن مساجد، به خاک سپردن مردگان و ذبح چهارپایان می‌باشد. همچنین مستحب است بسیاری از کارهای هر شخص (مانند: خوابیدن، دعا کردن، غذا خوردن و نشستن) رو به قبله باشد.

۷۸

از روایات و احادیث چنین به دست می‌آید که نماز پس از واقعه‌ی اسراء و معراج یعنی از ۲۷ رجب سال دوم قبل از هجرت (برابر با شب ۱۹ مه سال ۶۲۰) واجب شد. قبله در آغاز، بیت‌المقدس در فلسطین بود و مسلمانان دو سال و دو ماه در مکه و شانزده ماه در مدینه رو به سوی بیت‌المقدس در فلسطین نماز می‌گزاردند و بدین ترتیب مدت نماز به سوی بیت‌المقدس سه سال و نیم بوده است و سپس مسلمانان با رویگردانی به سوی کعبه آنجا را قبله خود گرفتند و این البته پس از زمانی بود که یهود، مدینه را به اشغال خود درآوردند و عرصه بر مسلمانان تنگ شد و پیامبر ﷺ را متهم کردند که تا آنجا از آئین آنان تقلید می‌کند که به سوی قبله آن‌ها نماز می‌گزارد، و لذا خداوند سبحان، خواست پیامبرش را برآورد و دستور داد به جای بیت‌المقدس، مسجدالحرام در مکه را به‌عنوان قبله برگزینند. در اهمیت و ضرورت شناخت قبله آیاتی چند از سوره بقره را می‌آوریم:

﴿سَيَقُولُ السُّفَهَاءُ مِنَ النَّاسِ مَا وَلِيَهُمْ عَنِ قِبْلَتِهِمُ الَّتِي كَانُوا عَلَيْهَا قُلْ لِلَّهِ

الْمَشْرِقُ وَالْمَغْرِبُ يَهْدِي مَنْ يَشَاءُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾^۱

روش‌های عملی جهت‌یابی و طریقه به دست آوردن قبله و احکام فقهی آن

«مردم بی‌خرد خواهند گفت: چه موجب شد که مسلمین از قبله‌ای که بر آن بودند (از بیت‌المقدس) روی به کعبه آوردند؟ بگو: مشرق و مغرب برای خداست و هر که را خواهد به راه راست هدایت می‌کند.»

«و ما جعلنا القبلة التي كنت عليها الا لنعلم من يتبع الرسول ممن ينقلب على عقبيه»^۱

«و (ای پیغمبر) ما قبله‌ای را که بر آن بودی تغییر ندادیم مگر برای اینکه بیازماییم و جدا سازیم گروهی را که از پیغمبر خدا پیروی می‌کنند از آنان که عقبگرد کنند و (به مخالفت او برخیزند).»

«قد نرى تقلب وجهك في السماء فلنولينك قبلة ترضاها فول وجهك شطر المسجد الحرام و حيث ما كنتم فولوا وجوهكم شطره»^۲

۷۹

«ما توجه تو را بر آسمان (به انتظار وحی و تغییر قبله) بنگریم و البته روی تو را به قبله‌ای که به آن خشنود شوی گردانیم، پس روی کن به طرف مسجد الحرام و شما (مسلمین) نیز هر کجا باشید (در نماز) روی بدان جانب کنید.»

بنابراین در این نوشتار درنظر داریم که روش‌های عملی جهت‌یابی و طریقه به دست آوردن قبله و همچنین احکام فقهی آن را به روش کتابخانه‌ای بررسی کنیم.

مفهوم شناسی

تعریف قبله در میان لغت‌شناسان

«الشَّاطِئُ قِبْلَةُ السَّائِحِ» = «كَانَ قِبْلَةَ الْأَنْظَارِ»: كَانَتِ الْأَبْصَارُ تَتَّجِهْ إِلَيْهِ، كَانَ مَطْمَحُ الْأَنْظَارِ، يَجْتَذِبُ إِلَيْهِ الْإِتِّبَاهُ، كَانَ مُحِطًا الْأَنْظَارِ * ساحل یک مقصد توریستی است، قبله بینندگان بود، چشم‌ها به او دوخته شده بود، او مشتاق جلب توجه بود، او توجه را به خود جلب کرد، او مرکز توجه بود.^۳

۱. بقره: ۱۴۳.

۲. بقره: ۱۴۴.

۳. مصطفی ابراهیم، ۱۴۱۴ق: ۷۱۳/۲.

قبله در اصل برای نوع و حالتی است که رو کننده در آن است مثل جلسه و قعه و در عرب اسم مکانی است که نمازگزار به آن رو می‌کند.^۱

تعریف قبله در میان فقهاء

قبله در (اصطلاح فقهی و عرفانی) مکانی است که کعبه در آن واقع است و برای نمازگزاردن در مکه، قبله جهت حقیقتی کعبه است از اطراف و جهت اضافی است برای کسانی که دور باشند و آن را نبینند.^۲

احکام قبله

۸۰

مسأله ۷۷۶: خانه کعبه (۱) که در مکه معظمه می‌باشد (۲) قبله است و باید روبه‌روی آن نماز خواند (۳) ولی کسی که دور است اگر طوری بایستد که بگویند رو به قبله نماز می‌خواند کافی است (۴) و همچنین است کارهای دیگری که مانند: سر بریدن حیوانات، باید رو به قبله انجام گیرد.

۱. سیستمی: جای خانه کعبه ...

۲. گلبایگانی، صافی: و جای خانه تا منتهای زمین و بالای آن تا منتهای آسمان...

۳. بهجت: و همین قدر که گمان بکند روبه‌روی قبله است و گمان او عقلایی باشد کافی است؛ اگر چه در صورت امکان، احتیاط مستحب در تحصیل علم و یا اطمینان به قبله است و همچنین اگر بتواند گمان قوی‌تری پیدا کند در صورتی که مشکل نباشد، احتیاط مستحب در تحصیل آن است. [پایان مسأله]

مکارم: خانه کعبه که در مکه معظمه است قبله تمام مسلمین دنیا است و هر کس در هر جا باشد باید روبه‌روی آن نماز بخواند.

۱. قرشی، ۱۳۷۱: ۲۲۶/۵.

۲. شهید ثانی: ۶۴ کاشف الغطاء: ۲۰۴.

۴. مکارم: بنابراین صف‌های طولانی نماز جماعت که طول آن‌ها از طول خانه خدا بیشتر است همه می‌تواند رو به قبله باشد. [پایان مسأله]
زنجانی: خانه کعبه که در مکه معظمه می‌باشد و محاذی آن تا آسمان قبله است و باید رو به روی آن نماز خواند و اگر طوری بایستد که بگویند رو به قبله نماز می‌خواند کافی است.^۱

استفتاء از آیت الله خامنه‌ای رحمته‌الله در مورد تشخیص قبله:

سؤال: به من گفته شده که در آمریکای شمالی قبله به سمت شمال شرقی است. نظرتان در این باره چیست؟

جواب: میزان در تشخیص قبله مسلمانان، خط امتدادی از جایگاه وقوف نمازگزار که بر روی کره زمین عبور کند و به کعبه برسد، می‌باشد و تشخیص آن در هر مکانی با مکلف حاضر در آن مکان است که با ابزار علمی اطمینان‌بخش یا امارات شرعیه و یا با استفاده از شهود تشخیص دهد.^۲

جهت قبله

۱. چهار جهت اصلی

افق هر نقطه، مدار آن محل را در دو نقطه و نصف النهار آن محل را نیز در دو نقطه قطع می‌کند؛ به طوری که خط واصل میان دو نقطه اول بر خط واصل میان دو نقطه دوم عمود است. از دو نقطه اول، آنکه در سمت طلوع خورشید است، مشرق یا خاور، و آنکه در سوی مقابل واقع شده است، مغرب یا باختر گویند. از دو نقطه دوم آن را که در طرف چپ شخصی که رو به مشرق ایستاده است، شمال و نقطه دیگر را که در مقابل آن است، جنوب می‌نامند.

۱. بنی‌هاشمی خمینی: ۴۳۱/۱.

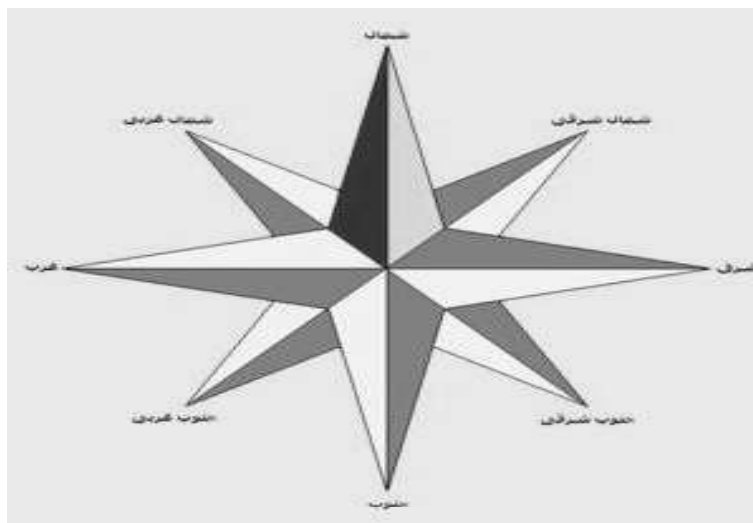
۲. <https://portal.anhar.ir/node/24573>.

۲. جهات فرعی

چهار نقطه شمال، جنوب، مشرق، و مغرب دایره افق هر محل را به چهار قسمت برابر تقسیم می‌کنند (چهار جهت اصلی). برای این که در علم جغرافیا و دریانوردی و یا هوانوردی امتدادها را با دقت بیشتری تعیین نمایند هر یک از زوایای قائمه میان چهار جهت اصلی را به چهار قسمت متساوی تقسیم می‌کنند و بدین جهت دوازده نقطه یا جهت دیگر حاصل می‌گردد که به آن‌ها جهات فرعی می‌گویند.

اسامی جهات مزبور به ترتیب گردش عقربه‌های ساعت از سمت شمال عبارتست از:

- ۱- شمال، ۲- شمال شمال شرقی، ۳- شمال شرقی، ۴- شرق شمال شرقی،
- ۵- شرق، ۶- شرق جنوب شرقی، ۷- جنوب شرقی، ۸- جنوب جنوب شرقی، ۹-
- جنوب، ۱۰- جنوب جنوب غربی، ۱۱- جنوب غربی، ۱۲- غرب جنوب غربی،
- ۱۳- غرب، ۱۴- غرب شمال غربی، ۱۵- شمال غربی، ۱۶- شمال شمال غربی.

موقعیت جغرافیایی مسجدالحرام

مسجدالحرام، در شهر مکه مکرمه، درون دره‌ای میان کوه‌های: ابوقییس، اجیاد، هندی و عمر واقع شده و در نقطه تقاطع خط طولی ۳۹ درجه و ۴۹ و ۳۰ ثانیه [ث ۳۰، ۳۹، ۴۹] و خط عرضی ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه و ۰ ثانیه [ث ۰، ۲۵، ۲۱] قرار گرفته است.^۱

جهت قبله از دیدگاه متأخرین و متقدمین فقه

بعضی از علماء (مقدس اردبیلی در مجمع الفائده و البرهان، ج ۲، ص ۶۷- ۶۸؛ سید محمد عاملی در مدارک الاحکام، ج ۳، ص ۱۳۶؛ محدث بحرانی در الحدائق الناضره، ج ۶، ص- ۴۰۰). او را، مخیر ما بین جهات دانسته‌اند؛ پس به هر طرف که خواهد، نماز می‌تواند نمود؛ و احادیث متعدده (ر. ک: الفقیه، ج ۱، ص ۱۷۹، ح ۸۴۵ و ۸۴۶؛ الکافی، ج ۳، ص ۲۸۶، ح ۱۰؛ وسائل الشیعه، ج ۴، ص ۳۱۱، ح ۲ و ۳ و ص ۳۱۴، ح ۱، باب ۸؛ ۱۰، ابواب القبله) دلالت بر آن دارد؛ لیکن احوط، قول اول است.

و هرگاه بعضی از چهار جانب را بداند که جهت قبله نیست، نماز به آن جهت ساقط می‌شود، و همچنین هرگاه مظنه داشته باشد. و هرگاه جهت قبله را مشخص نموده، شروع به نماز نماید و بعد معلوم او شود که آن جهت، قبله نبوده، پس یا نماز او ما بین مشرق و مغرب - یعنی ما بین یمین و یسار کسی که محاذی قبله ایستد - واقع شده پس نماز وی صحیح است و در غیر این صورت خیر.^۲

۱. قاضی عسکر، ۱۳۸۴: ۱۲۷.

۲. ایوان کیفی، ۱۳۸۳: ۱۷۴.

در برخی منابع آمده که در روزهای چهارم خرداد و بیست و ششم تیر هم‌زمان با اذان ظهر مگه، آفتاب به‌طور عمودی بر کعبه می‌تابد. آیا در این هنگام، تشخیص جهت قبله با نصب شاخص، امکان دارد؟ اگر جهت قبله در محراب مساجد با جهت سایه شاخص اختلاف داشت، کدام یک صحیح‌تر است؟ آیا می‌توان به قبله‌نما اعتماد نمود؟

بله، صحیح است. به‌طور کلی در صورت اختلاف قبله محراب مساجد با قبله حاصله از این روش، هرکدام که اطمینان آورند یا ظن بیشتری نسبت به دیگری دارند معتبر است.^۱

آیا استفاده از قبله‌نما برای تشخیص جهت قبله کافی است یا خیر؟
اگر ظن‌آور باشد کافی است.^۲

روش‌های یافتن قبله

۱. روش‌های طبیعی

۱-۱. خزه

آن طرف که خزه زیاد است رو به شمال است. خزه در جایی رشد می‌کند که دارای سایه و آب زیادی باشد؛ محل‌های خنک و نمناک. تنه درختان در سمت شمالی سایه و رطوبت بیشتری دارد، و در نتیجه خزه‌ها معمولاً بیشتر در این سمت می‌رویند (این روش بسیار تقریبی است و به هیچ عنوان جنبه عمومی ندارد).^۳

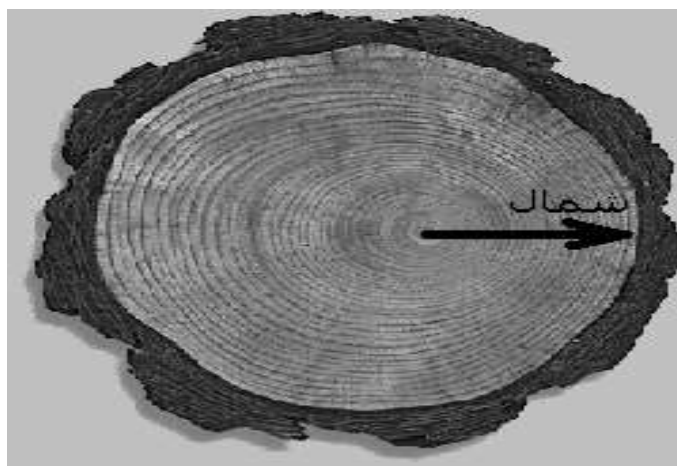
۱. شیرازی زنجانی، ۱۳۹۶: ۲۸۲/۱.

۲. بهجت، ۱۳۸۶: ۲۰/۲.

۳. <http://lezatyadgiri.blogfa.com/post/159>.

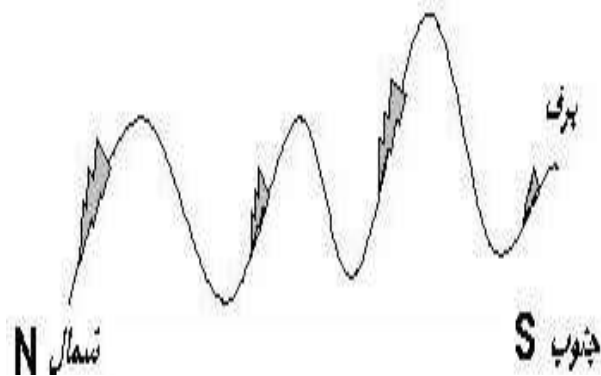
۱-۲. تنه درخت بریده شده

اگر جایی باشیم که کنده‌ی درخت بریده شده وجود داشته باشد می‌توان بکمک حلقه‌های سنی درخت جهت‌یابی کرد؛ به‌طوری که آن سمت از درخت که حلقه‌های سنی آن تداخل بیشتری با هم دارند شمال را نشان می‌دهد.^۱

۱-۳. تپه ماهورها

در تپه ماهورها سمتی از تپه‌ها که دارای برف بوده و مرطوب است منطقه‌ای است که در مقابل تابش آفتاب قرار نمی‌گیرد، شمال محسوب می‌شود و قسمتی که خشک می‌باشد و خورشید به آن تابیده است جنوب می‌باشد. در هوای برفی آن طرف از اجسام که برف بیشتری در آن سمت جمع شده است شمال را نشان می‌دهد.^۲

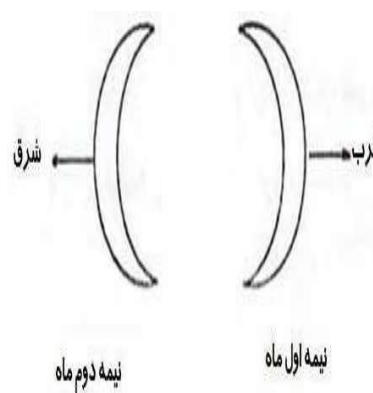
۴-۱. اشکال ماه

در مدت ۳۰ روز، ماه از هلال شروع می‌شود و تا روز ۱۳ و ۱۴ و ۱۵ به دایره کامل (بدر) می‌رسد و دوباره به صورت هلال می‌گردد و ناپدید می‌شود. برای جهت‌یابی توسط ماه ابتدا باید بدانیم که در نیمه اول ماه هستیم یا نیمه دوم؛ روش تشخیص آن نیز به قرار زیر می‌باشد: دو سر هلال ماه را با یک خط فرضی به هم متصل می‌کنیم و آن خط آنقدر ادامه می‌دهیم تا به زمین برسد اگر شکل بدست آمده از این کار p انگلیسی بود در نیمه اول ماه هستیم و اگر شکل بدست آمده q انگلیسی بود در نیمه دوم ماه قرار داریم:

روش‌های عملی جهت‌یابی و طریقه به دست آوردن قبله و احکام فقهی آن

- حال اگر در نیمه‌ی اول بودیم طرف کوثر (برآمده) هلال جهت مغرب را نشان می‌دهد.

- اگر در نیمه دوم ماه بودیم طرف قعر (تورفتگی) هلال مغرب را نشان می‌دهد.^۱

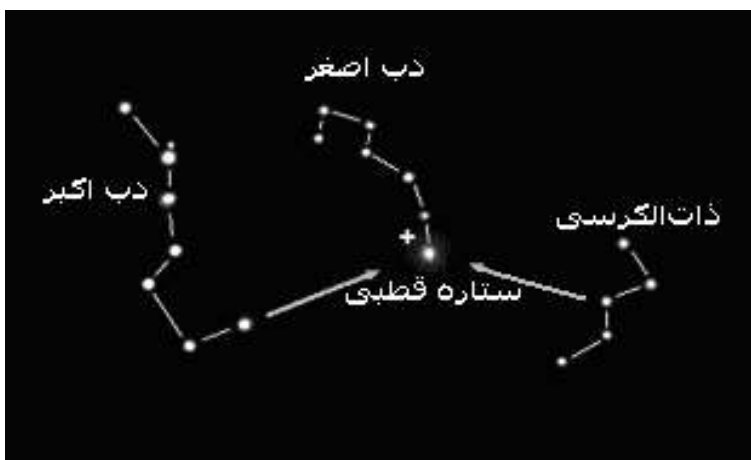
1. <https://fa.wikipedia.org>.

۱-۵. پیدا کردن جنوب توسط ماه

خطی را بین دو تیزی هلال ماه رسم کرده و آن را تا زمین امتداد دهید. انتها یا امتداد این خط نقطه جنوب را در موقعیت شما نشان می‌دهد.^۱

۱-۶. ستاره قطبی

برای پیدا کردن شمال، ستاره قطبی را پیدا کنید. آسان‌ترین راه برای شناسایی ستاره قطبی، استفاده از مجمع‌الکواکب دب اکبر است (از دو ستاره جلویی دب اکبر که در انتهای کاسه دب اکبر وجود دارند خط راستی بکشید انتهای آن ستاره قطبی را نشان می‌دهد). فاصله ستاره قطبی حدوداً ۵ برابر فاصله بین دو ستاره است. دقیقاً آن طرف ستاره‌های دب اکبر، مجمع‌الکواکب کاسیوپیا دیده می‌شود. که از ۵ ستاره تشکیل شده و ترکیب آن‌ها به شکل M یا W است. ستاره قطبی در راستای آخرین ستاره این مجموعه است. فاصله هر کدام از این مجموعه‌ها تا ستاره قطبی تقریباً برابر است.^۲

1. <https://fa.wikipedia.org>.
2. <https://fa.wikipedia.org>.

۹-۱. کهکشان راه شیری

کهکشان راه شیری توده عظیمی از انبوه ستارگان است که تقریباً از شمال شرقی به جنوب غربی امتداد یافته‌است. در شمال شرقی این راه باریک است و هر چه به سمت جنوب غربی می‌رود، پهن‌تر می‌شود. هر چه به آخر شب نزدیک‌تر می‌شویم، قسمت پهن راه شیری به طرف مغرب منحرف می‌شود.^۱

۱۰-۱. لانه مورچه‌ها

مورچه‌ها خاک لانه خود را به سمت شرق می‌ریزند تا هنگام روز به عنوان سایه‌بانی برایشان عمل کند. مورچه‌ها خاک را از لانه بیرون می‌ریزند تا ذخیره‌گاه خود را وسیع‌تر کنند و آن را به سمت شرق می‌ریزند تا هنگام روز راحت‌تر کار خود را انجام دهند. بدیهی است با شناختن شرق جهات دیگر را نیز به راحتی می‌توان تشخیص داد.^۲

1. <https://www.irandarsafar.com>.

2. <https://semnani-ahmad.blogspot.com/1392/01/23/post-4>.

۹۰

۱۱-۱. سوسک مصری

اگر سوسک مصری دیدید که گلوله‌ای از پهن خشک را می‌غلطانند و با خود می‌برد اگر دو سوسک بودند بدانید که در (ایران) به سمت غرب می‌روند اما اگر یک سوسک بود ممکن است به هر جهتی برود.^۱

1. <https://semnani-ahmad.blogspot.com/1392/01/23/post-4>.

۱-۱۲. لانه مورچه‌های سرخ

اگر لانه‌ای از مورچه‌های سرخ پیدا کردید به جهت سوراخ آن اعتماد نکنید بلکه لانه را بدون تخریب قسمت‌های زیرین، بکنید. اگر توانستید حفره‌ای را که لاروهای مورچه قرمز در آن نگهداری می‌شوند پیدا کنید به فاصله ۵۰ سانت اطراف آن را کنده و سعی کنید دومین محل نگهداری لاروها را پیدا کنید. اگر هر دو محل متعلق به یک لانه باشند محل این دو قسمت نگهداری لاروها در امتداد شمال جنوب است. یعنی اگر خطی را بین دو محل نگهداری رسم کنید آن خط امتداد شمال جنوب را نشان می‌دهد.^۱

1. <http://iranmilitary.blogfa.com>.

۱-۱۳. خانه دارکوب و شانه به سر و سنجاب

دارکوب و شانه به سر معمولاً حفره‌هایش را در سمت شرقی درخت حفر می‌کند. سنجاب‌ها هم معمولاً در سوراخ‌های سمت شرقی درختان خانه و لانه می‌گزینند.^۱

۱-۱۴. چشیدن خاک

اگر توانستید مسیری باقی مانده از یک جریان قدیمی آب مانند نهر یا جوی خشک شده‌ای را در روی یک شیب پیدا کنید؛ اگر خاک پایین شیب آن شورتر از خاک بالای شیب بود، بدانید که شیب به سمت جنوب است. اما اگر شورتر نبود دلیل بر به سمت شمال بودن شیب نیست.^۲

1. <http://feraghat90.blogfa.com/post/412>.
2. <http://iranmilitary.blogfa.com>.

۱-۱۵. دیوارهای خرابه‌ها

معمولاً سمت شمال دیوارها بیشتر مرطوب بوده و آثار خاک ریختگی دارد.^۱

۱-۱۶. از روی باد غالب منطقه

نواحی معتدل: از غروب می‌وزد. (در هر دو نیم کره شمالی و جنوبی).
نواحی گرمسیری: بین مناطق شمال شرقی و جنوب شرقی جریان دارند.
خط استوا: معمولاً از سمت شرق می‌وزد.

نیم کره شمالی: بادهای شمالی از بادهای جنوبی سردتر است. عنکبوت‌ها لانه خود را درمقابل باد نمی‌سازند. یک لانه پاره شده و دوباره ساخته شده نشان دهنده این است که باد وزیده شده، باد غالب نبوده است.^۲

1. <https://semnani-ahmad.blogsky.com/1392/01/23/post-4>.

2. <https://fa.wikipedia.org>.

۱-۱۷ خم شدن تنه درخت به سمت جنوب

درختی که برای تعیین جهت استفاده می شود باید هرس نشده و در محلی باز و وسیع باشد. نباید در پناه تپه، درختان دیگر یا ساختمان ها باشد. چند تا از درختان نزدیک به هم را مورد آزمایش قرار دهید. خم بودن تنه درختان جنگل به یک جهت جنوب را به ما نشان می دهد. (سمت کوثر جنوب را نشان می دهد) این روش بسیار تقریبی است و به هیچ عنوان جنبه عمومی ندارد.^۱

۱-۱۸. یخچال ها

یخچال ها با سنگ ها یا مانعی بزرگ، میز یخچالی را تشکیل می دهند. صخره های بزرگ از آب شدن یخ زیرشان ممانعت می کند. بنابراین سنگ همچنان روی سطح یخ باقی می ماند. سنگ ها یا موانع تدریجاً به عنوان محور قرار می گیرند. پایه ها نشان دهنده جنوب هستند. به دلیل تابش خورشید بیشترین مقدار ذوب را دارد و به سمت جنوب خم شده و حالت می گیرد. بعد از مدتی این پایه ها آب می شود و خورشید این فرآیند را همچنان انجام می دهد.^۲

1. <https://fa.wikipedia.org>.
2. <https://www.bitaballseir.ir>.

۱۹-۱. قطب‌نمای ماه

در یک شب مهتابی چوبی را داخل زمین فرو کنید. با سنگ، نوک سایه را علامت بگذارید. ده دقیقه بعد با سنگی دیگر نوک سایه جدید را علامت بگذارید. دو نقطه را به هم وصل کنید این خط مسیر شرق - غرب را نشان می‌دهد.

راه‌های شرعی اثبات قبله

از دیدگاه فقهای شیعه تشخیص قبله از روی اطمینان و گمان و علم است. که به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود:

۱. خود شخص از راه‌های مختلف مانند استفاده از ابزار علمی همچون قطب‌نما و قطب‌نما به جهت قبله علم پیدا کند.^۱

۲. گفته دو شاهد عادل که خودشان جهت قبله را از روی نشانه‌های حسی یافته باشند.^۲

۳. گفته کسی که از روی قواعد علمی قبله را تشخیص می‌دهد و گفته او اطمینان‌آور است.^۳

۲. روش‌های غیر طبیعی

۲-۱. شاخص آفتابی

شاخص، چوب یا میله‌ای صاف و راست است (مثلاً شاخه نسبتاً صافی از یک درخت به طول مثلاً یک متر) که به طور عمودی در زمینی مسطح و هموار و افقی (تراز و میزان) فرو شده است.

۱. بنی‌هاشمی خمینی، ۱۳۷۶ش، ج ۱، ص ۴۳۳، مسأله ۷۸۲.

۲. بنی‌هاشمی خمینی، ۱۳۷۶: ۴۳۳/۱، مسأله ۷۸۲؛ خمینی، ۱۴۳۴: ۱۴۸/۱.

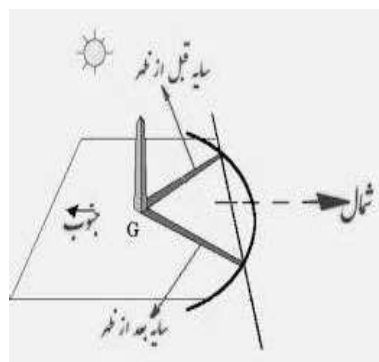
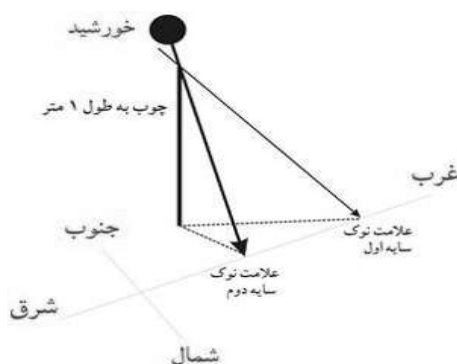
۳. بنی‌هاشمی، خمینی، ۱۳۷۶: ۴۳۳/۱، مسأله ۷۸۲.

روش اول: نوک (انتهای) سایه شاخص روی زمین را (مثلاً با یک سنگ) علامتگذاری می‌کنیم. مدتی (مثلاً ده - بیست دقیقه بعد، یا بیشتر) صبر می‌کنیم تا نوک سایه چند سانتی‌متر جا به جا شود. حال محل جدید سایه شاخص (که تغییر مکان داده است) را علامت‌گذاری می‌نماییم. حال اگر این دو نقطه را با خطی به هم وصل کنیم، جهت شرق - غرب را مشخص می‌کند. نقطه علامت‌گذاری اول سمت غرب و نقطه دوم سمت شرق را نشان می‌دهد. یعنی اگر طوری بایستیم که پای چپمان را روی نقطه اول و پای راستمان را روی نقطه دوم بگذاریم، روبه‌رویمان شمال را نشان می‌دهد و رو به خورشید (پشت سرمان) جنوب است.

به این نکته باید توجه شود که هر چه از استوا دورتر بشویم، از دقت پاسخ در این روش کاسته می‌شود. یعنی در مناطق قطبی (عرض جغرافیایی بالاتر از ۶۰ درجه) استفاده از آن توصیه نمی‌شود.

در شب‌های مهتابی هم از این روش می‌توان استفاده کرد البته باید به جای خورشید از ماه استفاده کنید.

روش دوم (دقیق‌تر): محل سایه شاخص را زمانی پیش از ظهر علامت‌گذاری می‌کنیم. دایره یا کمانی به مرکز محل شاخص و به شعاع محل علامت‌گذاری شده می‌کشیم. سایه به تدریج که به سمت شرق می‌رود کوتاه‌تر می‌شود، در ظهر به

کوتاه‌ترین اندازه‌اش می‌رسد، و بعد از ظهر به تدریج بلندتر می‌گردد. هر گاه بعد از ظهر سایه شاخص از روی کمان گذشت (یعنی سایه شاخص هم‌اندازه پیش از ظهرش شد) آنجا را به‌عنوان نقطه دوم علامت‌گذاری می‌کنیم. مانند روش پیشین، این نقطه سمت شرق و نقطه پیشین غرب را نشان می‌دهد. در واقع هر دو نقطه سایه هم فاصله از شاخص، امتداد شرق-غرب را مشخص می‌کنند.

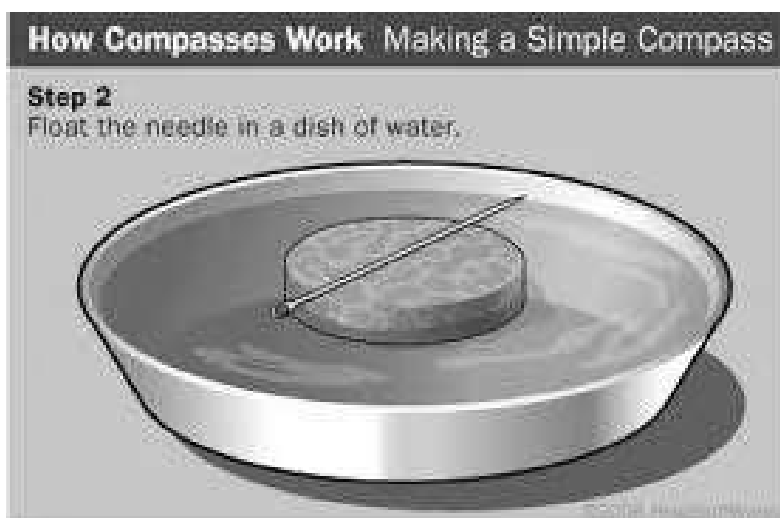
این روش دقیق‌تر است؛ البته وقت بیشتری برای آن لازم است. برای کشیدن کمان مثلاً طنابی (مانند بند کفش، نخ دندان) را انتخاب کنید. یک طرف طناب را به شاخص ببندید، و طرف دیگرش را به یک جسم تیز؛ به شکلی که وقتی طناب را می‌کشید دقیقاً به محل علامت‌گذاری شده برسد. نیم‌دایره‌ای روی زمین با جسم تیز رسم کنید. وقتی سایه شاخص به حداقل اندازه خود می‌رسد (در ظهر شرعی)، این سایه سمت جنوب را نشان می‌دهد (بالای ۲۳/۵ درجه).^۱

۲-۲. قطب‌نمای دست‌ساز

اگر قطب‌نمایی به همراه نداشتید، ولی اتفاقاً یک سوزن یا میخ کوچک در جیب‌تان یافتید، این روش کمک کار شما در ساخت یک قطب‌نما خواهد بود. با مالش دادن یک سوزن فقط در یک جهت به آهن‌ربا - یا حتی احتمالاً چاقوی خودتان - یا مالیدن آن فقط در یک جهت به پارچه ابریشمی یا پنبه‌ای، سوزن مغناطیسی یا قطبی می‌شود؛ مانند سوزن قطب‌نما (مثلاً با 30 بار مالش دادن سوزن به آهن‌ربا از طرف خودتان به سمت بیرون، سوزن به اندازه کافی خاصیت آهن‌ربایی پیدا می‌کند. همچنین مالش سر سوزن از پایین به بالا بر پارچه ابریشمی باعث می‌شود که سر سوزن نقطه شمال را نشان دهد). حتی می‌توانید آن را در یک جهت میان موهای سر خود بکشید. توجه کنید که همیشه فقط در یک جهت مالش دهید. این قطب‌نما را به سادگی می‌توانید

1. <https://fa.wikipedia.org>.

بسازید حال اگر آنرا روی یک چوب‌پنبه یا پوشال کوچک قرار دهید (سوزن را به چوب‌پنبه چسب بزنید، یا درون آن فرو کنید؛ یا در دو طرف سوزن چوب‌پنبه‌هایی کوچک فرو کنید)، و روی آب (آب راکد یا ظرفی پر از آب) شناور نمایید، مانند یک قطب‌نما عمل می‌کند، یعنی میله آنقدر می‌چرخد تا در راستای میدان مغناطیسی زمین (شمالی - جنوبی) قرار گیرد و سر سوزن رو به شمال می‌چرخد. برای اینکه سمت شمال و جنوب سوزن را اشتباه نکنید، این نکته را در نظر بگیرید که در نیم‌کره شمالی زمین - آن سمت قطب‌نما که تقریباً رو به خورشید و ماه است، سمت جنوب است، زیرا آن‌ها در قسمت جنوبی آسمان قرار دارند. البته استفاده از آن در محیط‌های امروزی آلوده به فلز و جریان‌های الکترومغناطیسی، آنچنان مطمئن نیست و در استفاده از آن باید دقت لازم را داشت.^۱

1. <https://fa.wikipedia.org>.

۲-۳. تعیین قبله با قبله‌نمای موبایل

پس از تعیین جهات جغرافیایی افرادی که بر روی موبایل خود قبله‌نما دارند باید قبله‌نما را طوری بچرخانند که حرف انگلیسی «N» را که بر صفحه قبله‌نما وجود دارد به سمت شمال و حرف «S» را به سمت جنوب قرار دهند، در این صورت جهت‌های شرق و غرب نیز به صورت خود به خود تنظیم می‌شود و عقربه قبله‌نما جهت صحیح قبله را نشان می‌دهد.

۲-۴. استفاده از GPS

با استفاده از نرم افزار GPS موبایل‌ها یا خود دستگاه GPS امروزه بسیار در سفرها از آن استفاده می‌شود. در پیرامون کره زمین ۲۴ ماهواره ویژه تعیین مختصات جغرافیایی قرار دارد و در هر کجای کره زمین که یک دستگاه GPS روشن شود، با ارتباط با حداقل سه ماهواره می‌تواند مختصات دقیق ناظر را تعیین نماید و با ارتباط با چهار ماهواره می‌تواند مختصات طول و عرض جغرافیایی و ارتفاع ناظر را مشخص نماید.

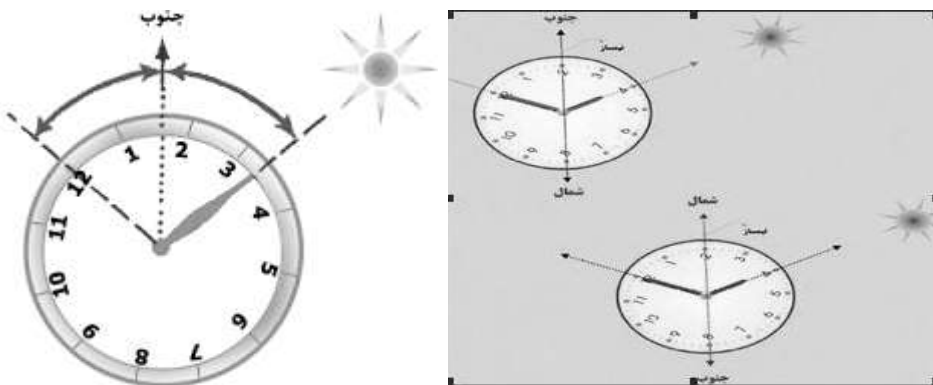
۲-۵. عقربه‌های ساعت

الف) در منطقه معتدل شمالی: در کشور ایران که در این منطقه واقع شده به طریق زیر عمل می‌کنیم: ابتدا ساعت خود را روی وقت صحیح تنظیم کرده و بطور افقی نوک عقربه ساعت نما را به طرف آفتاب قرار می‌دهیم به طوری‌که عقربه سایه خود را بپوشاند، در این حالت نیم‌ساز زاویه بین عقربه ساعت شمار و عدد ۱۲ ساعت سمت جنوب را نشان می‌دهد.

ب) در منطقه معتدل جنوبی: ابتدا ساعت را روی وقت دقیق تنظیم کرده و به طور افقی عدد ۱۲ را در مقابل خورشید قرار می‌دهیم، نیم‌ساز زاویه بین عدد ۱۲ و عقربه ساعت شمار امتداد شمال را نشان می‌دهد. برای پیدا کردن قبله، لازم

است هنگامی که روبه روی جنوب ایستاده‌اید، اندکی به سمت غرب (سمت راست خود) بچرخید.^۱

۲-۶. مستراح

از آنجا که قضای حاجت رو به قبله نباید باشد، معمولاً مستراح‌ها را عمود بر قبله می‌سازند. این هم - در جایی که اصول اسلامی ساخت رعایت شده - می‌تواند کمک کار باشد.^۲

۲-۷. قبرستان مسلمین

در قبر میت را روی دست راست، به سمت قبله می‌خوابانند. پس اگر شما طوری ایستاده باشید که نوشته‌های سنگ قبر را به درستی می‌خوانید، سمت چپتان قبله است.^۳

1. <https://semnani-ahmad.blogspot.com/1392/01/23/post-4>.

2. <https://fa.wikipedia.org>.

3. <https://semnani-ahmad.blogspot.com/1392/01/23/post-4>.

۲-۸. محراب مساجد

محراب مساجد به طرف قبله است. در نمازخانه‌ها هم معمولاً جهت قبله با پیکانی مشخص شده است.^۱

۳. روش‌های فقهی قبله‌یابی

۳-۱. استفاده از ستاره قطبی

از نشانه‌های تشخیص قبله، ستاره قطبی است که در قطب شمال قرار دارد و به جهت نزدیک بودن به قطب و مجاورت آن، «قطب» یا «قطب شمالی» نیز نامیده می‌شود. جمعی از فقهاء عنوان ستاره قطبی را بر ستاره‌ای پنهان که تنها

1. <https://fa.wikipedia.org>.

چشمان تیزبین قادر به دیدن آن است و بین جدی و فرقدان در بنات النعش صغری واقع شده است، تعریف کرده و گفته‌اند: این ستاره نزدیک‌ترین ستاره به قطب شمال است و شبانه روز به آرامی - بدون آنکه حرکتش محسوس باشد - گرد قطب می‌چرخد و آن همان ستاره قطبی‌ای است که نشانه‌ای دائمی برای ساکنان عراق و شام جهت تشخیص قبله است.^۱

۳-۲. استفاده از قبله نما

از جمله ابزار علمی برای تشخیص قبله در کلام فقهاء قبله نما است، که عمل مطابق آن جایز است چون با وجود آن اطمینان به قبله حاصل می‌شود.^۲ دقیق‌ترین روش تعیین قبله، به وسیله قبله‌نما است.

۳-۳. استفاده از سایه شاخص به هنگام زوال ظهر مگه

یکی از شیوه‌های دقیق جهت‌یابی قبله، استفاده از سایه شاخص به هنگام زوال ظهر مگه مکرمه در دو روز خاص از سال است که سایه دقیقاً بالای کعبه قرار می‌گیرد، که جهت قبله در هر جای دنیا مخالف جهت سایه ایجاد شده از شاخص (یا هر جسمی که به طور عمودی در زمین مسطح فرو شده باشد) است. یعنی اگر رو به خوشید بایستید، رو به قبله ایستاده‌اید. این دو زمان عبارت‌اند از:

۷ خرداد: ساعت ۱۳ و ۴۸ دقیقه (مطابق با ۲۸ می)

۲۵ تیر: ساعت ۱۳ و ۵۷ دقیقه (مطابق با ۱۶ جولای)

روش اول: می‌توانید با استفاده از یک شاخص و تعیین سایه شاخص در این دو روز، جهت دقیق قبله در هر مکانی را در نیم کره شمالی به سادگی بیابید، برای آن که این عمل به دقت انجام پذیرد، می‌توانید از یک وسیله عمود بر زمین

۱. نجفی، ۱۴۲۱ق: ۲۶-۲۷؛ موسوی سبزواری، ۱۴۱۳ق: ۱۳-۱۲.

۲. تبریزی، ۱۳۷۴: ۸۸/۱.

(نخ یا میله) استفاده کنید و مخالف جهت سایه آن را در این دو روز از سال در هنگام اذان ظهر مکه مشخص کنید.

روش دوم: دوم استفاده از سایه چوب است. یک چوب یک متری یا کوتاه‌تر را به‌عنوان شاخص بیاورید، شاخص را در زمین فرو کنید. انتهای سایه شاخص را روی زمین، علامت‌گذاری کرده، سپس به مدت ۱۵ الی ۲۰ دقیقه صبر کنید تا سایه شاخص چند سانتی‌متر حرکت کند و دوباره انتهای سایه شاخص را نشانه‌گذاری نمایید، حال یک خط مستقیم میان این دو نقطه علامت‌گذاری شده بکشید؛ این خط امتداد شرقی - غربی را نشان می‌دهد. حالا پای راست خود را بر روی نقطه اول و پای چپ خود را روی نقطه دوم قرار دهید. در این حالت روبه‌روی شما، جهت تقریبی جنوب را نشان می‌دهد.

البته اگر به هر دلیلی نتوانستید این کار را در تاریخ ذکر شده انجام دهید، در روزهای آینده اقدام نمایید، چرا که یک یا دو روز اختلاف، تأثیر چندانی نخواهد داشت. در نهایت باید به‌طور کلی گفت قبله در ایران همیشه به سمت جنوب غربی جغرافیایی است و به همین دلیل افرادی که قبله ندارند می‌توانند به سمت جنوب غربی بایستند که گرچه تقریبی است اما از نظر شرعی در هنگام ضرورت همین که انسان جهت تقریبی قبله را بداند کفایت می‌کند. و عرض جغرافیایی کعبه ۲۱ درجه و ۲۵ دقیقه و ۲۴ ثانیه شمالی و طول جغرافیایی آن ۳۹ درجه و ۴۹ دقیقه و ۲۴ ثانیه شرقی است.^۱

احکامی در مورد قبله

همه مراجع (به جز آیت‌الله بهجت): اگر تحصیل راه‌های مطمئن و معتبر ممکن نبود، از هر راهی که برای او گمان به قبله پیدا شود، کفایت می‌کند.

1. <https://farsi.nojumi.org>.

آیت الله بهجت: برای نماگزار واجب نیست در تشخیص قبله، راههای یقین آور و معتبر را پیگیری و جست و جو کند؛ بلکه اگر از هر راهی برای او گمان عقلایی به قبله پیدا شود، کفایت می کند؛ هر چند تحصیل راههای مطمئن بهتر و موافق احتیاط است.^۱ تبصره ۱: مراجع تقلید برخی از راهها و نشانههای گمان آور را بیان کرده اند که عبارتند از:

۱. قبله محراب مساجد و قبور مسلمانان.

۲. قبله شناس حتی اگر مسلمان نباشد.

۳. قبله نماهای معمول.^۲

تبصره ۲. آیت الله وحید خراسانی قبله بلد و قبور مسلمانان را از راههای مطمئن و معتبر می دانند.

احکام جهت قبله

مسأله ۱۰۹: در صورت عدم علم به قبله اکتفاء نمودن به ظن به قبله وجهی ندارد.^۳

مسأله ۶۰۲: تحصیل علم به قبله چه در عین قبله (کعبه) و چه در جهت آن با قدرت بر آن واجب است و در صورت عدم امکان علم، مظنه کفایت می کند؛ خواه از قول عادل حاصل شود و خواه از قول فاسق و یا کافر و یا غیر آن، و اگر از تحصیل مظنه نیز عاجز باشد باید با وجود وسعت وقت به چهار جهت نماز بخواند.^۴

۱. آیت الله بهجت، توضیح المسائل مراجع، م ۷۸۲.

۲. توضیح المسائل مراجع، م ۷۸۲: العروه الوثقی، ج ۱، قبله، م ۲؛ آیه الله وحید، توضیح المسائل، م ۷۸۸ و دفتر آیت الله خامنه ای.

۳. یزدی، ۱۳۷۶: ۵۰۱/۲.

۴. صاحب جواهر، ۱۳۷۳: ۱۹۲.

و بعضی^۱ گفته‌اند که: جایز است اعتماد کردن بر قبله بلاد اسلام و اگر چه متمکن از علم به قبله باشد. و ظاهر آن است که با وجود تمکن از علم، اعتماد بر آن جایز نباشد؛ زیرا که با وجود قدرت بر تحصیل یقین به قبله، اعتماد کردن به مظنه راهی ندارد.^۲

آیا در صحت جهت قبله، یقین لازم است یا گمان هم کفایت می‌کند؟ بنا بر اظهر می‌تواند به گمان خود عمل نماید ولی اگر مشکل نباشد، احتیاط در تحصیل علم و یا گمان قوی‌تر است.^۳

۱۰۵

مسأله ۱۱۴۲: در خانه دوستان و اقوام آیا می‌توان به گفته آنان در جهت قبله اکتفا کرد؟ تکلیف نمازهایی که با اعتماد به گفته آنان خوانده شده، چیست؟

۱. اگر از گفته صاحب خانه اطمینان حاصل شود کافی است؛ همچنین است اگر احتمال عقلایی داده شود که صاحب خانه از مبادی حسیه، جهت قبله را به دست آورده است. در غیر این صورت اگر نمی‌تواند اطمینان کند، می‌تواند به گمان عمل کند، البته باید تا جای ممکن تلاش کند که گمانش به واقع نزدیک‌تر باشد.

۲. نمازهای قبلی اگر مطابق وظیفه عمل کرده یا واقعاً مطابق قبله بوده، صحیح است.^۴

۳. نماز اول را به هر طرف خواند به دنبال آن، نماز دوم را به همان طرف می‌خواند.

۴. خواندن نماز دوم به طرف دیگر جایز نیست، ولی احتیاط مستحب آن است که روش اول انتخاب شود. که در این صورت به هر چند طرف که وقت اجازه می‌دهد، نمازش را می‌خواند.

۵. باید نماز اول را به چهار طرف خوانده و کسری را به نماز دوم بدهد، یعنی به هر چند طرف که وقت دارد، نماز دوم را بخواند.

۱. ر. ک: جامع المقاصد ۷۲:۲؛ مدارک الأحکام ۱۳۳:۳.

۲. نراقی، ۱۳۸۴: ۳۰۱.

۳. بهجت، ۱۳۸۶: ۲۱/۲.

۴. شبیری زنجانی، ۱۳۹۶: ۲۸۳/۱.

۶. در این صورت آخرین نمازی که می خواند، به نیت عصر و نمازهای قبلش را به نیت ما فی الذمه بخواند.
۷. چهار رکعت آخر را به نیت عشاء و بقیه وقت قبلی را به نیت نماز مغرب به هر چند طرف که می تواند، بخواند.
۸. اگر می داند که قبله در چند طرف است، باید فقط به همان اطرافی که یقین به قبله بودن یکی از آنها دارد، نماز بخواند.
۹. حضرت امام صورت گمان را هم به صورت یقین داشتن ملحق فرموده اند. یعنی به هر چند طرف که گمان به قبله بودن آنها دارد، فقط به همان اطراف نماز بخواند و لکن بنا بر احتیاط مستحب صورت گمان به صورت تحیر.

نتیجه‌گیری

در اسلام، قبله به سمتی گفته می‌شود که مسلمانان رو به آن نماز می‌خوانند. علماء عصر حاضر هر یک نظرات مختلفی را درباره قبله بیان کرده‌اند که توجه به هر یک از آن‌ها به نوبه خود لازم و ضروری است، همچنین قبله را به چهار جهت شمال و جنوب، مشرق و مغرب تقسیم نموده‌اند و برای آن روش‌هایی را تعیین کرده‌اند که به طبیعی و غیرطبیعی تقسیم شده است؛ از جمله روش‌های طبیعی که با توجه به طبیعت به دست می‌آید توجه به تنه درختان، اشکال ماه، ستاره قطبی، کهکشان راه شیری و... می‌باشد. همچنین روش‌های غیرطبیعی که از طریق برخی ابزار از جمله قبله‌نمای موبایل، عقربه‌های ساعت، GPS، شاخص آفتابی و... به دست می‌آید. همچنین با توجه به اهمیت و ضرورت دانستن قبله برای انجام فرائض در این نوشتار نظرات مختلف هر یک از فقهاء متقدم و متأخر درباره احکام قبله و احکام جهت قبله ارائه شده است.

فهرست منابع

قرآن کریم

۱. ایوان کیفی، محمدتقی بن عبدالکریم، رساله صلاتیه، چاپ اول، قم: ذوی القربی، ۱۳۸۳.
۲. بحرانی، یوسف ابن احمد، الحقائق الناظرة، چاپ اول، قم: جامعه مدرسین، ۱۳۶۳.
۳. بنی‌هاشمی خمینی، محمدحسن، توضیح المسائل مراجع، ج ۱، هشتم، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی، ۱۳۸۱.
۴. بهجت، محمدتقی، استفتائات، اول، قم: دفتر حضرت آیت‌الله بهجت، ۱۳۸۶.
۵. تبریزی، جواد، صراط النجاة فی اجوبة الاستفتائات، قم: دارالصدیقة، ۱۳۷۴.
۶. حرعاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعة، سوم، قم: مؤسسة آل‌البيت ، ۱۴۱۶ق.
۷. خمینی، روح الله، توضیح المسائل، سوم، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۹۲.
۸. شبیری زنجانی، موسی، توضیح المسائل، اول، قم: مرکز فقهی امام باقر ، ۱۳۹۶.
۹. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی، شرح اللمعة، چهارم، [بی‌جا]: [بی‌نا]: [بی‌تا].
۱۰. صاحب جواهر، محمدحسن بن باقر، رساله شریفه مجمع الرسائل، مشهد: مؤسسه حضرت صاحب الزمان، ۱۳۷۳.
۱۱. طوسی، محمد بن حسن، المبسوط، سوم، تهران: مکتبه المرتضویه، ۱۳۸۷.
۱۲. عاملی، سید محمد، مدرک الاحکام، [بی‌جا]: [بی‌نا]: [بی‌تا].

۱۳. قاضی عسکر، سید علی، *میقات حج*، شماره ۵۴، ۱۳۸۴، صص ۱۲۶-۱۳۸.
۱۴. قرشی، علی اکبر، *قاموس قرآن*، ج ۵، ششم، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۷۱.
۱۵. کاشف الغطاء، عباس بن علی، *عروة الوثقی*، اول، نجف الاشرف: مؤسسه کاشف الغطاء، [بی تا].
۱۶. کلینی، محمد بن یعقوب، *الکافی*، پنجم، تهران: دارالکتب اسلامی، ۱۳۶۳.
۱۷. مصطفی ابراهیم، *معجم الوسیط*، ج ۲، استانبول: دارالدعوة، ۱۴۱۴ق.
۱۸. مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، *مجمع الفائدة و البرهان*، ج ۲، اول، قم: مؤسسه نشر اسلامی، ۱۴۱۴ق.
۱۹. منتظری حسینی، *استفتائات*، سوم، تهران: نشر سایه، ۱۳۸۴.
۲۰. موحدی لنکرانی، محمدفاضل، *توضیح المسائل*، صد و چهلم، قم: امیرالعلم، ۱۳۲۶ق.
۲۱. موسوی سبزواری، عبدالاعلی، *مذهب الاحکام*، چهارم، قم: السید عبدالعلی سبزواری، ۱۴۱۳ق.
۲۲. نجفی، محمد حسن بن باقر، *جواهرالکلام*، اول، قم: دائرة المعارف فقه اسلامی بر مذهب اهل بیت علیهم السلام، ۱۴۲۱ق.
۲۳. نراقی، مهدی بن ابی‌ذر، *تحفه رضویه*، قم: بوستان کتاب قم، ۱۳۸۴.
۲۴. یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم، *سؤال و جواب*، ج ۲، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی، ۱۳۷۶.

سایت‌ها

1. <https://farsi.nojumi.org>.
2. <https://fa.wikipedia.org>.
3. <https://semnani-ahmad.blogsky.com/1392/01/23/post-4>.
4. <https://www.bitaballseir.ir>.
5. <Http://iranmilitary.blogfa.com>.
6. <http://feraghat90.blogfa.com/post/412>.
7. <http://lezatyadgiri.blogfa.com/post/159>.
8. <https://portal.anhar.ir/node/24573>.
9. <https://www.irandarsafar.com>.